

Kitap Tanıtma

S. FREDERICK STARR, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2019, 682 s., ISBN: 978-605-7635-01-3.

Asırlar boyunca tarihî kaynaklarda Türkistan tesmiye olunan muazzam genişlikteki coğrafi bölge XIX. yüzyılım ortalarından itibaren Batılı akademik çevrelerde Orta Asya (Central Asia) ve İç Asya (Inner Asia) adlarıyla anılmaya başlandı. Aşağı yukarı aynı tarihlerde Ruslar tarafından yine Asya kıtasının muhtelif bölgelerine Merkezî Asya (Центральная Азия), Orta Asya (Средняя Азия) ve İç Asya (Внутренняя Азия) gibi özdeş isimler verildi. Rus yayımlarının, emperyalizminin ve Türkistan'daki İngiliz-Rus rekabetinin de etkili olduğu bu coğrafi taksimat ve isimlendirme sorunu mutlak surette karara bağlanamadığından bahse konu bükülgen tabirlerin kapsadığı sahalara genel geçer mânâda bir netlik kazandırılmamıştır. Filhakika gerek İngilizlerin ve Rusların gerekse daha başka akvamn zikrettiğimiz toponimlere yükledikleri jeopolitik ve jeokültürel anlamlar ile kastettikleri mesaha belirgin bir biçimde farklılık arz eder.

Zeki Velidi Togan'ın tarihî, coğrafi ve kültürel mânâsını ilmi, etkili ve anlaşılır bir biçimde izah ettiği “Uluğ Türkistan, Batı Türkistan, Doğu Türkistan ve Türk İli”¹ tabirlerinden hazzetmeyen bazı çevrelerin bütün uğraşlarına rağmen bahse konu isimler hafızalardan büsbütün silinememiştir. Bununla birlikte, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasını müteakip Orta Asya toponiminin küresel ölçekte Batı âleminin tarif, tasvir ve arzu ettiği biçimiyle yaygınlık kazandığını da belirtmek gerekir.

İngilizce terminolojinin medeniyet yaratma hususunda aciz kalan az gelişmiş milletlerin kullandıkları ıstılahlar aleyhine gelişim göstermesinin elbette muhtelif sebepleri vardır. Hiç şüphe yok ki, bunlardan birisi de akademik faaliyetler ve bunlara bağlı olarak yapılan neşriyattır. Son yıllarda gerek Batı'da gerekse Rusya ve Çin'de Türkistan tarihiyle ilgili yapılan araştırmalar hem nicelik hem de nitelik bakımından göz kamaştırıcı bir seviyeye ulaşmıştır. Bu çalışmalarından biri de S. Frederick Starr tarafından 2013 yılında İngilizce telif edilen *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane* başlıklı kitaptır. Türkistan'ın tarihî ve entelektüel gelişiminin mercek altına alındığı, tam 13 yabancı dile tercüme edilip dünya çapında sükse yapan bu eseri Türk okuyuculara tanıtan ilk şahsiyet ise İngilizce bir değerlendirme yazısı kaleme alan İsenbike Togan'dır².

Yusuf Selman İnanç tarafından *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı* başlığıyla 2019 yılının Mart ayında Türkçeye tercüme edilen kitap; “*Görseller, Önsöz, Çevirmenin Önsözü, Sahnedekiler, Tarih Cetveli ve Kısaltmalar*” (s. 1-39) kısımları hariç 15 bölümden müteşekkildir. İndeksi vardır fakat istifade edilen kaynakların toplu halde görüleceği bir

1 Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklü (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 1-2.

2 İsenbike Togan, “S. Frederick Starr. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane”, *Boğaziçi Journal*, Vol. 27/No. 2, İstanbul 2013, s. 109-112.

bibliyografyası maalesef mevcut değildir. Bu noksanlığa aşağıda ayrıntılı biçimde temas edeceğiz. Kitabın orijinalinde, yani İngilizce neşrinde *sonnot* (endnote) kullanılmışsa da tercümesinde *dipnot* (footnote) usulü tercih edilmiştir ki, bize göre de uygun olanı budur.

İçindekiler kısmında sadece bölümlerin üst başlıklarını görmek mümkün ise de her fasıl kendi içerisinde alt başlıkları hâvidir. Dolayısıyla bu bölümleri sırasıyla, birer birer ele alıp değerlendirecek ve en sonunda yapılan tercümede özellikle terminolojiyle ilgili tespit edebildiğimiz bazı kusurları göstermeye çalışacağız.

Önsöz (s. 13-17). Müellif sözlerine başlarken Türkistan ve Çin tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların tarihine kısaca değinmiş ve bu sahanın büyük allameleri kabul edilen, Sir Aurel Stein (1862-1943), Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930), Joseph Needham (1900-1995) gibi şahsiyetlere hassaten dikkat çekmiştir. Ayrıca telif ettikleri eserlerle bu sahaya katkı sağlayan daha başka âlimlerin isimlerini anarak, Sovyetler Birliği zamanında yapılan çalışmaların değerli yönlerini vurgulamıştır. Esasen Sovyet Şarkiyatçılığı Marksist-Leninist ideoloji üzerine inşa olunmuşsa da yapılan tetkikatın temelinde pek çok alt şubesi bulunan ve 1855-1917 yılları arasında tüm dünyada zirveyi temsil eden Rus Şarkiyatçılığı (Российское Востоковѣдение)³ vardı. Rusların kendi deyimiyle, çok sayıda değerli müntesibi bulunmasına rağmen, Rusya'daki şarkiyat çalışmalarını en ileri seviye taşıyan üç isim ise şunlardı: Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930), Vladimir Fedoroviç Minorskiy (1877-1966) ve Zeki Velidi Togan (1890-1970). Rus ve Sovyet şarkiyatçılığının ilmi muhitlerde yarattığı derin tesiri müdrik olan S. Frederick Starr kitabında Rusya ve Türkistan coğrafyasında yapılan çalışmalara da sıklıkla başvurmuştur.

Bölüm 1: Dünya'nın Merkezi (s. 41-70). Alt Başlıklar: *Zaman ve Mekân-Oyuncuların Tanımı-Entelektüel Sınıf-Üç Soru: Sorması Kolay Cevaplaması Zor-Yürünemez Yollar.*

Yazar kitabına Türkistan'ın X. ve XI. yüzyıllardaki entelektüel vaziyetine kısa bir nazarla başlamış ve kendi ifadesiyle hayranı olduğu el-Birûni ile İbn Sina'nın eserleri üzerinde durmuştur. Akabinde İslam medeniyetinin yetiştirdiği bu iki büyük âlimle ilgili bugün de geçerliliğini koruyan çok çarpıcı bir tespitte bulunmuştur: “*İkisi de hiçbir otoritenin karşısında el pençe dıvan durmuyorlardı zira esas olan otorite değil delildi*” (s. 42). İlmî keşfin özünü tam olarak yakalamış filozoflar olarak gördüğü bu şahsiyetler esasen müellifin başkahramanlarıdır ki, bu algılayış biçimi kitabın tamamına belirgin bir surette sinmiştir.

Diğer taraftan, Türkistan'ın aydınlanma çağıının doruk noktası addettiği 750-1150 yılları arasında yaşayan âlimlerin Hindistan, Çin, Ortadoğu ve Avrupa kaynaklarından beslenerek entelektüel bir coşkunluğa ulaştıklarına haklı olarak dikkat çekmiştir. Avrupa'da doğup gelişen Rönesans hareketinin de Türkistan'daki bu erken felsefi sorgulamanın infilakı olmaksızın vücut bulamayacağı tespitinde bulunurken, el-Farabî'nin ideal devletin nasıl olması gerektiğine dair eserine atfta bulunarak; “*Düşünürlerini kullanmayı bilmeyen bir toplumun suçu ancak kendisinde araması gerektiğini*” (s. 54) açıkça belirtmiştir.

İman ile akıl ve din ile felsefe arasındaki son derece girift ilişkilerin âlimler ile telif ettikleri eserleri üzerinden izah çabasına girildiği ve buna bağlı olarak dönemin siyasî atmosferinin

3 Rus Şarkiyatçılığının temelleri ve tarihi gelişimi için bk. A. M. Kulikova, *Rossiyskoye Vostokovedenie XIX Vekah v Litsah*, St. Petersburg 2001.

zikredilen tartışmalardan nasıl etkilendiği gibi hususlar okuyucunun ilgisini celp etmektedir. Ayrıca Avrupa ve Amerika'daki çok sayıda makbul akademisyenin, eserlerini Arapça yazdıkları için İslam filozoflarını Arap olarak tanımlamakla fahiş bir hataya düştüklerini belirten müellif şu isabetli saptamada bulunmuştur: “*Bugün İngilizce bir kitap kaleme alan bir Japon ne kadar İngiliz ise bin sene evvel eserini Arapça yazan bir Orta Asyalı da o kadar Arap idi*” (s. 58). Filvaki XI. yüzyılda yaşayıp eserlerini Arapça yazan 415 kişinin üçte birinin Türkistanlı, geriye kalanların da yarısından fazlasının Fars kökenli olduğu ifşa edilmiştir.

Bölüm 2: *Dünya Düşünü Kentliler, Kadim Topraklar* (s. 71-110). Alt Başlıklar: *İklim Değişikliği Var mıydı?–Bir ‘Yoğun’ Medeniyet–Kıymetli Tüccarlar–İmparatorluk Çağında Rant Arayışı–Atlar, Üzengiler ve Göçebeler–Kent Kültürü.*

Bu bölümde Arap fetihleri öncesinde Türkistan'daki şehirlere, inşa faaliyetlerine, mimariye, tarım, ticaret ve iklim gibi konulara temas edilmiş; Hindistan, Çin, Ortadoğu ve Akdeniz dünyasını birbirine bağlayan uluslararası ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Belh şehrinin o dönemdeki ihtişamı gözler önüne serilmiştir. Bölgenin coğrafi özelliklerine dair sunulan bilgiler V. V. Bartold'un 1898 yılında kaleme aldığı abidevi eseri *Moğol İstilasları Devrinde Türkistan* (Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия)⁴ başlıklı kitabının fevkalâde mufassal birinci bölümünü anımsatır.

Vaktiyle Türkistan'da görülen kültürel ve entelektüel canlılığın muhtelif zamanlarda meydana gelen iklim değişiklikleriyle rabitasını soruşturan yazar sulama sistemlerinin ehemmiyetine vurgu yapıp burada bir “hidrolik medeniyet” (s. 82) yaratıldığı tespitinde bulunmuştur. Yine Türkistan'daki refahın aslı dayanağı olan uluslararası ticaretten bahsederken Çinlilerin kendi kültürel sınırlarının dışına çıkmayı pek arzulamadıklarını ve bu durumun da Soğdlar, Harezmliler, Uygurlar ve Türkistan'da yaşayan daha başka halklar için ciddi imkânlar yarattığını belirtmiştir.

Bölüm 3: *Mezîyetler, Fikirler ve İnançlar Kazanı* (s. 111-155). Alt Başlıklar: *Okuryazarlık ve Matematik Bilgisi–Bilim–Bir Süriü Kayda Geçmiş Kelime–Zerdüş ve Aydınlık ile Karanlığın Dünyaları–Panteon'u Taşyan Yunanlar–Budist Manastır Sistemi–Helenizm'in Savunucusu Hristiyanlar–Kimlik ve Miras.*

Kadim zamanlarda Türkistan'daki din, düşünce ve fikir dünyasının incelendiği bu bölüm fevkalâde ehemmiyeti haizdir. Semerkant ve Buhara havalisinde milattan önceki devirlerde dahi ciddi bir eğitim sisteminin mevcudiyeti ve işleyen bir idarî-hukukî düzenin varlığı malumdur. Evlilik, boşanma, mülkiyet ve vergilendirme ile ilgili bazı kayıtların günümüze ulaşmış olması söz konusu iddiaları kanıtlar niteliktedir. Yine Arap tesiri altına girmeden önce Türkistan medeniyetinin teknik yeterliliğe ve bilgiye büyük önem verdiği de delilleriyle birlikte okuyucuya sunulmuştur.

Bilindiği üzere tarih ilminin modern mânâda Batı'da doğup gelişmesi ve bundan mühlhem Avrupamerkezci tarih yazımının da tesiriyle, bilinçli ya da bilinçsiz, Türkleri gayr-ı medenî milletlerden sayma hastalığı zuhur etmişti. Ancak S. Frederick Starr'ın eserini telif ederken,

4 V. V. Bartold, “Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия” *Soçineniya*, Tom I, Moskova 1963, s. 1-597. Maveraünnehr ve Türkistan şehirlerinin anlatıldığı birinci bölüm için bk. s. 114-237.

bazı istisna söylemleri hariç, büyük ölçüde nesnel kalabilmeyi başardığı anlaşılıyor. Zira zikredilen dönemde Türkistan halklarının medenî durumlarını tespit etmeye çalışırken şöyle bir yargıya varmıştır: “*Erken dönemlerdeki göçebe Türkler arasında okuryazarlığın ne seviyede olduğunu tespit etmek imkânsız olmakla birlikte yavaş yavaş gün ışığına çıkan kanıtlar seviyenin hiç de düşük olmadığına ve bu durumun İslamiyet’in gelişinden önceki asırlarda Türk kültürünün tekâmülünü ele alırken muhakkak dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir*” (s. 120).

Zerdüştlük, Manihaizm, Gök Tanrıçılık, Budizm, Hıristiyanlık ve mahalli inanç sistemleri arasındaki karşılıklı etkileşim sebebiyle Türkistan’da dinlerin adeta jeolojik tabakalar gibi birbirlerinin üstlerine binmiş olmasından kaynaklanan varoluşsal meselelere de maharetle dikkat çeken yazar, giriş mahiyetindeki ilk üç bölümü bu suretle sona erdirmiştir. Fakat kitabın başlığıyla birlikte düşünüldüğünde bahse konu uzun ve hakikaten faydalı mukaddimenin başlıkla tenakuz arz ettiği hususunu da belirtmemiz gerekir zira dördüncü bölüme kadar anlatılanların tamamı Arap istilasından önceki döneme aittir.

Bölüm 4: *Arapların Orta Asya’yı Fethi, Orta Asya’nın Bağdat’ı Fethi* (s. 157-184). Alt Başlıklar: *Fetih Arifesinde Orta Asya: Bir Özet-İnanç ve Yağma: Arapların Doğuya Yönelmeleri-Kuteybe’nin Medeniyetler Savaşı-Orta Asya’da Karşı Hücumlar-Suların Durulmasının Ardından Gelen Anlaşmalar-Ebu Müslim ve Abbas’ın Nestli-Ebu Müslim’in Parlak Seneleri: 750-751-Kim Galib Geldi?*

Türkistan en eski çağlardan beri ağırlıklı olarak Türk, Çin, Hint ve Fars kültürlerinin tesiri altındaydı. İslam dininin doğuşunu müteakip Arap fetihleri farklı kollardan ilerledi ve VII. yüzyılın ortalarında Sâsânî Devleti (224-651) tarih sahnesinden kesin olarak silindi. Bu durum Araplara Türkistan yolunu açtı ise de İslam orduları en sert direnişle burada karşılaştılar ve bölgenin İslamlaşması asırlar sürdü. “*Tüm bu sorunlara karşın Arap akınları nihai olarak iki açıdan başarıya ulaştı: Resmî iletişim ve entelektüel etkileşim için yeni bir dil, yani Arapça ve yeni bir din, yani İslam*” (s. 158).

Türkistan’ın kentli sakinleri Arap fatihlere barbar gözüyle bakıyorlardı. Haraç ve vergi talepleri ise kırsalda yaşayan Türkler üzerinde olumsuz bir durum yaratmıştı. Türkler ve Farslar kimi zaman ittifak yaparak Araplara karşı direndiler. Çin’in idaresini elinde bulunduran T’ang Hanedanı (618-907) da aynı devirde batı yönünde fetih hareketlerine girişti ve bu suretle Türkistan, İslam ve Çin medeniyetlerinin kışkacına alındı. Nihayet Arap ve Çin orduları 751 yılında Talas Vadisi’nde karşı karşıya geldiler ve galibiyet Müslümanlarda kaldı. Kazanılan zaferde İslam ordularında yer alan Türk ve Fars unsurların da payı vardı. Filhakika bu tarih bir kırılma noktası oldu ve Türkler tedricen İslam kültür dairesine girdiler. Evvelce Asya’nın Budist ve Maniheist çevrelerinde yaşayan Türk topluluklarının büyük bir kısmı artık yeni yükselen İbrahîmî bir dini benimseme yolunu tuttu. Bu hakikat umumî Türk tarihi açısından ele alındığında türü kendine özgü bir medeniyet tahavvülü olarak görülebilir.

Türkistan, İslam diniyle birlikte yeni bir ivme kazanmasına rağmen eski güç ve karakterini büyük ölçüde muhafaza edebildi. Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbasiler idarî ve özellikle askerî alanda peyderpey Türklerle ve Farslara bağımlı hale geldiler. Müellifin teşbih-i belîğîyle: “*Yunan kültürünün muzaffer Roma’yı fethetmesi gibi Orta Asya kültürü de Abbasîleri ve yeni başkentleri Bağdat’ı fethedecekti*” (s. 184).

Bölüm 5: *Bağdat'ta Doğu Rüzgârı* (s. 185-218). Alt Başlıklar: *Bağdat-Hem Zampara Hem Cihatçı: Harun Reşit-Bermekilerin Tercüme Hareketinin Kör Noktaları-Bermekilerin Düşüşü-Memûn: Aklın Koşulsuz Savunucusu-Memûn ve Beytü'l Hikme-Mutezile-Teslim Hanesi.*

Abbasileri iktidara taşıyanlar hilafet ordusunun bel kemiğini oluşturan Türkler idi. Halifeler Türk askerinin kudret, şecaat ve yaptırım gücünü gayet iyi anlamışlardı. Zikredilen tarihlerde artık kitlesel olarak Ortadoğu'ya girmeye başlayan Türklerin yaşam tarzları, kişisel özellikleri, psikolojik analizleri, üstün ve düşkün yönleri Arap müellifler marifetiyle etraflı biçimde incelenmiştir. Mesela bahse konu devirde cereyan eden hadisatın görgü tanığı el-Cahiz (766-869) tarafından Türklerle ilgili yapılan tahlil ve tasvirler fevkalâde ilginç olsa da yazar bu hususlara pek değinmemiştir⁵.

Bununla birlikte, Abbasî Hilafeti üzerindeki Türkistan tesiri sadece askerî alanla sınırlı kalmadı. Arapça yazmayı tercih eden âlimlerin önemli bir bölümü evvelce de ifade edildiği gibi Türklerden, Farslardan ve daha başka mikro topluluklardan oluşuyordu. Yazar S. Frederick Starr zikrettiğimiz etkiyi maharetle hülâsa etmiştir: “*Orta Asya'nın hilafet üzerindeki tesiri Klasik Yunan medeniyetinin Roma üzerindeki tesirine benzeyordu. Ancak arada şöyle önemli bir fark vardı: Yunanlılar Roma'nın kültür dünyasını şekillendirmiş olmalarına rağmen ne askeriye ne de iktisadî kontrol edebilmişlerdi. Halifelikteki Orta Asyalılar entelektüel sınıfin yanı sıra orduyu ve iktisadın büyük kısmını da hâkimiyetleri altına alabilmişlerdi*” (s. 187).

Dönemin ilim ve kültür hayatına katkı yapanların başında Bermekîler geliyordu. Yahya Bermekî ile oğulları Cafer ve Fazıl Bağdat'taki felsefe, matematik, astronomi ve tıp alanlarındaki yeni düşüncelerin en faal destekçileri idiler. Fars bir anneden doğan ve akl önemseyen Halife Memûn (813-833) ise gençlik yıllarını Merv'de geçirmiş ve Türkistanlı âlimleri yakından tanıma fırsatı bulmuştu. İnsan aklının sınırları, insanoğlunun ne dereceye kadar hür iradeye sahip olduğu, dünyadaki kötülüğün kökenleri ve mukaddes kitabın zahirî ya da bâtinî mânâsı ile ele alınması lüzumu gibi felsefi ve teolojik sorular onun zamanında etraflı biçimde incelendi ve tercüme faaliyetleri hararetle desteklendi. Müellifin, yukarıda temas ettiğimiz çetrefilli meseleleri, medeniyetler arasındaki dinî-fikrî etkileşimi ve bu etkileşimin siyasî-içtimai yansımalarını pek mahirane işlediğine şahit oluyoruz.

Bölüm 6: *Seyyah Âlimler* (s. 219-262). Alt Başlıklar: *Bağdat'ın Orta Asyalıları-Arap Meslektaşları-Orta Asya'nın Kıyası: Tıp, Matematik ve Gökbilim-Âlimlerin Üstadı: Harezmi-Harezmi Gerçekten Orta Asya'nın Evladı mıydı?-Felsefi Meseleler-Kindî'nin Kurt Dolu Kutusu-Farabî'nin Zorlu İş-Temkinli Bir Yenilikçi-Farabî'nin Sözde Siyasî Olmayan Siyaseti-Farabî'nin Teptiği Fırsat-Orta Asya Beyin Göçünden mi Muzdaripti?*

Abbasilerin idaresindeki Bağdat şehri kısa sürede bir cazibe merkezine dönüşmüş ve Türkistan'ın muhtelif bölgelerinden iyi Arapça bilen mütecessis âlimleri kendine çekmişti. Türkçe ve Farsçaya hâkim olan bu Türkistanlı âlimlerin bir kısmı bilim ve felsefenin pek çok şubesinde Arapları geride bıraktılar. Zikredilen dönemde yaşayan çok sayıda matematikçinin ve gökbilimcinin kökenini belirlemeye çalışan Alman âlimler bunların umumiyetle Türkistanlı olduklarını tespit etmişlerdir. S. Frederick Starr matematik ve

5 Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Hilâfât Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.

matematik ile ilgili dallarda Türkistanlıların neden rakipsiz hale geldiklerini sorgulayıp bunun merak uyandırıcı bir soru olduğunu ifade etmişse de kendi sorduğu suale tatminkâr bir cevap bulamamıştır. Hâl böyle iken, son yıllarda *nörolinguistik* üzerine yapılan çalışmalar özellikle anadilleri Türkçe gibi sondan eklemeli bir dil olan kimselerin matematik ve doğa bilimlerine yatkınlığını göstermiştir. Filvaki İslam ortaçağında olduğu gibi Sovyet idaresi altındaki Rusya'da da Türk kökenli büyük matematikçilerin yetişmesi bu önermeyi destekler niteliktedir.

Yine bu dönemde Yunanca metinlerin İslam dünyasında keşfedilip Arapçaya çevrilmesi bazı mühim sorunların çözülmesine katkıda bulunmuş fakat pek çok yeni soruyu da beraberinde getirmişti. Örneğin; “*Dünya nasıl yaratılmıştı? Ruh ölümsüz müydü? İdeal toplum nasıl olmalı ve yönetilmeliydi? Hepsi bir yana, şayet varsa, insan aklının sınırları ne olmalıydı?*” (s. 244). İnsanoğlunun kâinattaki yerini kavrayabilmeye yönelik bu zor sorulara aranan cevaplarda âdet, gelenek ve inançtan ziyade akla vurgu yapılmış ve bu sayede İslam âlemi tedricen ilimde doruk noktaya ulaşmıştı.

Müellif, güya abes bir mesele olarak görse de, şöyle bir soruyu sormaktan kendini alamamıştır: “*Farabî Türk mü yoksa İran kökenli miydi?*” (s. 252). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, eserini telif ederken umumiyetle nesnellikten ayrılmayan yazarın Farabî'nin etnik mensubiyeti hususundaki yaklaşımı bariz bir biçimde taraftardır. İbn Hallikân (1211-1282) ve daha başka âlimlerin açıkça Türk olarak nitelediği Farabî'ye mesnetsiz zorlamalarla tarihin derinliklerinde Hint-Avrupalı bir ecdat yaratmaya tevessül etmek ve Batılı akademik mahfillerdeki ana akıma kapılmak S. Frederick Starr ölçeğindeki bir âlime yakışmamıştır. Nitekim yazar görmese de Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî (1301-1349) *Mesâlikü'l Ebsâr* nam eserinde Farabî ile ilgili şu kayıtları düşmüştür: “*Filozof ve zeki bir insandı. Şimdiki adı Otrar olan Farab şehrinde dünyaya geldi... Türkçeden başka birkaç dil biliyordu. Arapça öğrenmeye başladı ve kısa zamanda onu mükemmelen öğrendi... Felsefeyi yutmuştu. Aristo'nun kitabını çözmüş, musikide bir zirve olmuştu... Hep Türk elbisesi giyer ve asla değiştirmezdi...*”⁶. Tarihi kaynaklarda Farabî'nin menşesine ilişkin böylesine açık ve net kayıtlar varken bu gerçeği tahfif etmeye çalışmak XIX. yüzyıldan kalma, Batı âlemine münhasır müzmin bir akademik illettir. Filvaki gerek İbn Hallikân gerekse el-Ömerî gibi yaşadıkları dönemin entelektüel simaları Farabî'nin etnik kökenini XXI. yüzyılın büyük akıl hocalarından daha iyi biliyor olmalıydılar.

Bu tartışmalar bir yana, İslam'daki dogmanın sınırlarını aklın üstünlüğünü savunarak zorlayan hatta birtakım kimseye göre ihlal eden Farabî, insanoğlunun sahip olduğu en büyük erdemini akıl olduğunu belirtmişti. Onun bu ağırbaşlı ve mütevazı teşebbüsü kitaba maharetle sindirilmiştir. Konunun mütehassıslarından Ahmet Arslan'ın özgün bir biçimde belirttiği üzere: “*Farabî, klasik Yunan felsefesi, özellikle Yunan siyaset felsefesi ile İslam'ı birbiriyile uzlaştırmaya çalışmış olan ilk filozoftur. O, iki özelliği ile yani genel olarak Antik Yunan felsefesi, özel olarak Platoncu-Aristotelesçi siyaset felsefesini İslam'la bağdaştırmak, uzlaştırmak çabası ve bu anaçla kurduğu sistem ile İslam düşüncesini ve kendisinden sonra gelen diğer filozofları derinden etkilemiştir*”⁷.

6 Şihabeddin b. Fazlullah el Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım - Mesâlikü'l Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 197.

7 Ahmet Arslan, “Sunuş-Farabî Hakkında”, Farabî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 2018, s. V.

Bölüm 7: *Horasan: Orta Asya'nın Yükselen Yıldızı* (s. 263-296). Alt Başlıklar: *Bilge Nişabur: Fizikî ve Maddî Düzenleme-Eğitim, Zihin Dünyası ve İç Çatışma-Bir Entelektüel Geleniğin Kurucuları-Horasan'ın Kuşkucuları ve Özgür Düşüncelileri-Gelenekçi İtki-Belhî, Ebu'l Kasım Hasan Nişaburî ve Akıldışlılık-Sistan'da Pers Gürültüsü-Tus: Avangard Bir Su Birikintisi-Firdevsî'nin Tek Başına Yaptığı Hizmet-Kralların Keskin Görüşlü Kitabı-Babadan Oğula Geçen İktidarın Çelişkileri-Mânâdan ya da İrfandan Yüksün Bir Dünya.*

Literatürde “Arap Rönesansı” olarak bilinen dönemin Araplardan ziyade ağırlıklı olarak Türkistanlı ve İranlı âlimler tarafından inşa edildiği hakikatini delillerini sunmak suretiyle ispat eden müellif bu bölümde mühim bir soruya cevap aramaktadır: “*Halifeler her türlü emniyetlerini, orduyu teşkil eden Orta Asya'dan gelmiş binlerce köle Türk askere borçlu değiller miydi?*” (s. 263). Bilindiği üzere, Halife Memûn Türklerin desteği sayesinde tahta oturmuş ve Bağdat'taki Türk tesiri günbegün artmıştı. Daha önce de ifade edildiği gibi, Merv'de valilik yapan Memûn'un hâkimiyet bölgesi bugünkü İran, Türkmenistan ve Afganistan'ı kapsıyordu. Dolayısıyla daha gençlik yıllarından itibaren Türklerle ve Farislerle haşır neşir olmuş ve bu ünsiyetin tesirleri bilahare hilafet merkezinde görülmüştü.

Horasan kuşkucuların ve asi entelektüellerin diyarıydı. Bölge İslam tesirine girmeden önce pek çok felsefî inanç sistemine ev sahipliği yapmış ve muhtelif kültürel katmanları bünyesinde mecz etmişti. Örneğin bir kuşkucu olan ve kutsal metinler hakkında yazdığı sert tenkitlerle tanınan Hivî el-Belhî, Tevrat'ı farklı açılardan merceğe altına almış, adeta zehir saçmış ve şu sonuca ulaşmıştı: “*Tutarsızlık, muğlaklık, saçma tafsilat, gülünç fantezi veya ahlâkî ahmaklık*” (s. 274). Hivî el-Belhî'ye benzeyen ve semavî dinlerin beyhudeliğinden dem vurup onların kutsal metinlerini şiddetle eleştiren daha başka radikal münekkidler de mevcuttu.

Bölümün sonunda Firdevsî ve eseri *Şehnâme*'yi inceleyen S. Frederick Starr, Fars edebiyatının şaheseri hakkında yapılan sözde ilmî tetkiklerin umumiyetle sıradanlaşmış klişeler olduğunu belirtmiş ve bu menfi durumun sağlam temellere dayanan eleştirel yaklaşımları engellediğini öne sürmüştür. Kökenleri çok derin olsa da, dış müdahaleler sonucunda, yani Türk ve Arap tesirleriyle, mukadderatı tayin edilen İranî dünyanın layıkıyla anlaşılması bâbında *Şehnâme*'nin ehemmiyetine müellif tarafından vurgu yapılması ve bu eserin tarihî bağlamda gerçek yerine oturtulması çabası câlib-i dikkattir.

Bölüm 8: *Orta Asya'da Açan Bir Çiçek: Samanî Hanedanlığı* (s. 297-344). Alt Başlıklar: *İçeride ve Dışarıda Şii Başkaldırısı-Sessiz Kalmayan Gelenekçi Çoğunluk-Muhammed el-Buharî: Bir Yetimein Arayışı-Sözlü Tarih Bilimi-Her Şeyi Kapsayan Hukuk-Gelenekçiliğin Zâferi-Ebu Ali el-Hüseynî İbn Sina-İbn Sina, Birünî ve Kâinat-Buhara'da Alacakaranlık.*

Samanîlerin yükselmeye başladığı devirlerde Abbasî Hilafeti kudretini tedricen yitiriyordu. “*861 yılında bir Türk, içki âlemindeyken, dar kafalı ve kaba bir adam olan Halife Müvekkil'i öldürdü*” (s. 300). İktidar bu zamana kadar kumandanları ve askerleri sabırsız ve talepkâr olan Türklerden müteşekkil orduya muhtaçtı. Ortadoğu'ya önce paralı asker olarak giren Türkler siyaset de dâhil olmak üzere artık her alanda varlıklarını iyice hissettirmiş ve toprak talebinde dahi bulunmuşlardı. Nitekim IX. yüzyılda hilafetin muhtelif bölgelerinde Türk devletlerinin kurulduğuna şahit olundu. Filhakika Cengiz Han'ın zuhurundan biraz önce vefat eden İranlı Mübarekşah Gurî bu gerçeği görmüş ve şu sözlerle ifade etmiştir:

“Akça mukabilinde köleliğe satılıp yürüyen hiçbir kimsenin padişah olduğu insaniyet tarihinde görülmiş değildir; yalnız Türklere böyledir”⁸. Hâl böyle iken, Samanilerin durumu da Abbasilerden farklı değildi zira İrani dilleri konuşan nüfus üretim, ticaret ve şehir kültürüyle meşgul olurken askerlik konusunda Müslüman Türklere mahkûm olmuşlardı. Müellif bu hakikati isabetle şöyle dile getirmiştir: “Türklerin zaman içinde kudret sınırları ve fiili idareciler haline gelmiş oldukları inkâr edilmez bir gerçektir” (s. 307).

Türkistanlı âlimlerin çoğu iki ya da üç dil biliyorlardı. Özellikle Yunanca ve Farsçadan alınan yeni terimler İslam dininden önce bir Bedevî dili addedilen Arapçanın felsefe ve bilim diline dönüşmesine katkıda bulunmuştu. Arap lisanının küresel ölçekte yaygınlık kazanıp ortaçağ şark âlemine damga vurmasının en önemli sebebi ise, hiç şüphe yok ki, Kur’an-ı Kerim idi.

Samaniler devrinde Semerkant ve Buhara ilim ve cazibe merkezine dönüştü. Dönemin görgü tanıklarından Ebu Mansur es-Seâlibî, Buhara’yı betimlerken; “İhtişamın hanesi, hâkimiyetin Kâbe’si, çağın en öncü isimlerinin meclisi, dünyanın bilge yıldızlarının yörüngesi ve dönemin en büyük âlimlerinin panayırı” (s. 316) ifadelerini kullanmıştı. Muhaddis Buharî’den onun destekçisi Maturidî’ye varıncaya kadar pek çok din âlimi hakkında ilginç bilgileri barındıran bu bölümün asıl kahramanları ise Birûnî ve İbn Sina’dır ki, bu sonunculara hayranlığını gizlemeyen yazarın her iki İslam âlimini de coşkun bir üslûpla anlattığı bariz bir biçimde görülüyor.

Bölüm 9: Çölde Bir An: Memûniler Döneminde Ürgenç (s. 345-385). Alt Başlıklar: *Harezmi: Teknoloji Merkezli Bir Toplum-Arap İstilas ve Sonrası-Bir Hezarfen ve Pedagog: Buzcânî-Harezmi’de Darbe-Muhammed Birûnî’nin Gençliği-Birûnî Tarihi İcat Ediyor-Memûniler Döneminde Ürgenç-Farklı Yörüngelerde Süper Starlar 1004-1010-Tıbbın Kanunu-Ürgenç’in Düşüşü-Teslim Hanesi: İbn Sina Bütün Bilgiyi Sentezliyor.*

İslam fetihlerinin vurduğu ağır darbenin ardından Harezmi bölgesinin toparlanması uzun sürdü. Fakat derin köklere sahip olduğu için 750 ilâ 950 yılları arasında müthiş bir geri dönüş yaşandı ve burası, 1000 yılına varılmadan önce yeniden entelektüel bir merkeze dönüştü. Sahip olduğu meşhur âlimler düşünüldüğünde, söz konusu devirde Harezmi’nin başkenti Ürgenç’i geçebilecek bir yer yoktu. Zira kendi çağlarının devleri olan Birûnî ve İbn Sina da oradaydı. X. ve XI. yüzyıllarda dünyadaki en entelektüel insan olarak kabul edilen Birûnî ve eserleri S. Frederick Starr tarafından bu bölümde etraflıca incelenmiştir. İnsanlık tarihine yaptığı büyük katkılar sebebiyle Batılı akademik çevrelerde hayranlık uyandıran Birûnî’nin hiçbir eseri son yıllara kadar maalesef dilimize tercüme edilmemişti. Nihayet 2011 yılına gelindiğinde *El-Âsârü’l Bâkiye*⁹ başlıklı meşhur eseri Batılılardan tam 123 yıl sonra Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrildi. Merhum Cemil Meriç: “Türk aydınları, İslam’ın insanlığa şeref veren büyüklerini ancak Batı dillerine aktarıldıktan sonra tanımaya alışkındırlar”¹⁰ derken galiba haklıydı. Fakat bunun yurdumuzdaki tek istisnası telif ettiği eserlerde Birûnî’nin ehemmiyetine sıklıkla dikkat çeken Zeki Velidî Togan olmuştu¹¹.

8 Zeki Velidî Togan, *age.*, s. 608.

9 Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2011.

10 Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İstanbul 2013, s. 208.

11 Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1981, s. 147-154.

Dönemin bir diğer yıldızı İbn Sina ve eserleri de bu bölümde mercek altına alınmıştır. Özellikle Birûnî ile arasındaki mektup teatisi ve birbirlerine yazdıkları reddiyeler ile redd-i itirazlara ilişkin bölümler merak uyandırıcıdır. XI. yüzyılın başlarında Karahanlılar ile Gaznelilerin yükselmesi bu iki âlimin mukadderatını da tayin etti; İbn Sina İran'a giderken, Birûnî ise bugünkü Afganistan bölgesine ve daha ötesine hicret etmek zorunda kaldı. Müellifin deyimiyile: “*Göçebe bir hayat yaşamışlardı ama her ikisi de üretkenliklerinin zirvesine sürgündeyken ulaşmışlardı*” (s. 385).

Bölüm 10: *Sahneye Türkler Çıkıyor: Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib* (s. 387-418). Alt Başlıklar: *Bir Etnik Propagandacının Ortaya Çıkışı-Büyüleyici Karahanlılar-Kaşgarlı Mahmut Sancağı Ele Ahyor-“Kültürel Gerileme” Çağı mı?-Türk Yaratıcılığının Koridorları-Türki Zafet Kuleleri-Karahanlıların Uyum Süreci-Kütadgu Bilig-Dünyayı Kucaklayan ve Tasavvuf Seçeneğini Reddeden Yusuf Has Hacib-Muharebeyi Kaybeden Ama Savaşı Kazanan Münzevi-Günbatımı Sonrası Kaşgar*.

Türklerin VIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hilafet topraklarında özellikle askerî alanda aktif görevler üstlendiklerine ve tedricen yükseldiklerine yukarıda temas etmiştik. Yazarın da özgün bir biçimde belirttiği üzere; “*Köle ve özgür olan birçok Türk, halifenin idaresinde kendisine yer bulabiliyordu. 900’ler itibarıyla şurası herkes için açıktı; halifeler Arap, Bağdat’ın kültürünü şekillendirenler Orta Asya’dan gelen İranî halklar ve gerçek gücü ellerinde tutanlar da Orta Asyalı Türklerdi*” (s. 387-388). Yazar S. Frederick Starr, Kaşgarlı Mahmut ve eserini değerlendirirken özetle şu çıkarımlarda bulunmuştur; İslam dünyasının neredeyse tamamı Türk askerlerinin kontrolü altındaydı. Türk boylarının askerî gücü muazzam bir seviyeye ulaşmıştı. Hükümdarlar ve halifeler asker sağlamak için Türklere mecbur idiler. Bununla birlikte, Bağdat’ta yaşayan Türkler, Araplar ve Farslar tarafından hor ve hakir görülüyorlardı. Türkçe öğrenmekle meşgul olmadıkları gibi Türkçe konuşanları kaba saba, şehrin fakir piyadeleri addediyorlardı. İstemeyerek de olsa Türkleri siyasi bir ağırlık olarak kabul etmişlerdi vs. Büyük bir Türkçü olan Kaşgarlı Mahmut ise zikredilen önyargıları görmüş ve Türklerin içtimai konumunu yükseltmek için ölümsüz eserini kaleme almıştı (s. 387-390). Daha başka konulara da temas eden müellifin bu görüşleri tartışmaya açık olmakla birlikte okurları düşünceye sevk etmesi bakımından değerlidir.

Yusuf Has Hacib’in Türkçe üzerindeki yenilikçi rolünü Chaucer’in İngilizcedeki, Dante’nin İtalyancadaki ve Luther’in Almancadaki rolü ile kıyaslayan yazar nihayet şu sonuca ulaşmıştır: “*Yusuf Has Hacib’in en büyük başarısı canlı ama konuşması zor Türkçeyi esnek bir edebiyat dili olarak şekillendirmesi ve düzene sokmasıydı. Ardından bu dili kullanan tahsilli bir İraniye ya da Araba hiç yabancı olmayan bir konuda iki yüz sayfalık manzum bir eser vermişti. Konu idarecilere verilen tavsiyelerdi. Bu kitap kültürel kaynaşmanın mükemmel bir örneğiydi*” (s. 412-413).

Bölüm 11: *Bir Yağmacının İdaresi Altında Kültür: Mahmut’un Gaznesi* (s. 419-475). Alt Başlıklar: *Yeni Bir İdareci Çeşidi-Mahmut’un Yükselişi ve Arkasındaki Yönetim-“Allah’ın Yeryüzündeki Gölgesi”-Bedel Ödemek-Mahmut’un Dünyasında Karakter ve Kültür-“Maddi Dünyanın Gözbebeği”: İnşa Eden Mahmut-Gaznelilerin İdaresi Altında Tarihçiler-Saray Şairleri-Firdevsi: Turan’ın Kölesi-Mahmut Döneminde Doğa ve Toplum Bilimleri-Birûnî’nin Hindistan’ı-Birûnî ve Hint Bilimlerinde-Zaman ve İnsanlığın Tarihi-Kültür Olarak Din-Birûnî’nin Hinduizm, İslam ve Mahmut Hakkındaki Düşünceleri-Coda (Karar Sesi)-Birûnî Amerika’yı Keşfediyor-Güneş Gerçeği ve Özgül Ağırlık-Gazne’nin Düşüşü*.

Gazneliler üzerinde ayrıntılı şekilde duran müellif, Gazneli Mahmut (997-1030) tarafından kurulan siyasi teşekkülün mazideki örneklerden farklı olduğunu, yeni bir anlam taşıdığını fakat tatbik edilen devlet modelinin mutlak bir despotizm olduğunu belirtir. Gazneli Mahmut zamanında toplumu oluşturan zümrelerin görmezden gelindiğini hatta yok edildiğini, gelişimin önünün tıkandığını, ticari ve kültürel bağların zayıfladığını öne süren S. Frederick Starr'ın bahse konu Türk hükümdarı hakkındaki menfi görüşleri kısmen doğru olsa da kimi zaman belirgin bir biçimde ifrata kaçmaktan kendini alamamıştır.

Önceki fasillara kıyasla daha uzun olan on birinci bölümün büyük bir kısmı Gazneliler idaresinde yaşayan Birûni ile onun Hindistan hakkındaki tetkiklerine hasredilmiştir. Yazara göre; “*Birûnî, Gazneli Mahmut’un tek kişilik bilimler akademisydi*” (s. 449). Kitapta Türkistan’daki entelektüel dünyanın zirvesine oturtulan bu büyük âlimin Hint kültürünü keşfi ve kaleme aldığı *Tahkîku mâ li’-Hind*¹² başlıklı eseri değerlendirilirken; “*Birûnî Hint biliminin derinliklerine daldıkça önceleri gerçeklik anlayışını şekillendiren Yunan-Roma dünya görüşünden tamamıyla farklı bir şeyle karşı karşıya olduğunu fark etmişti. Şaheserinin asıl görevi bu farkı inşa etmek ve Hintlilerin yaşamının kökenlerine inmekti. Birûnî’ye göre Hint medeniyetinin belirleyici gerçekliği Hinduizm idi*” (s. 458) sonucuna varılmıştır.

Bölüm 12: *Selçuklu Kubbesi Altında Çalkantılar* (s. 477-541). Alt Başlıklar: *Gazalî’nin Buhram-Avrupa ve Orta Asya’da Değişimin İyemesi-Selçuk ve Türkmen Aşiretler Harekete Geçiyorlar-Nizamülmülk: Tuslu Bir Machiavelli-Selçuklu Mimarisi ve Üretimi-Selçuklular Döneminde İlim Dünyası-İçerde ve Dışarda Tehlikeli Fikirler-Nizamülmülk Taarruza Geçiyor: Nizamiye Medreseleri-Filozof Hayyam-İçe Dönük Alternatif: Tasavuf-1092-1095 Krizi-Gazalî’nin Sınır Krizini Yeniden Düşünmek-Filozofların Tutarsızlığı-Selçukluların Sonu: Sultan Sencer-İnşa Eden Sencer-Himaye Eden Sencer-Sencer’in Esir Düşmesi ve Ölümü-Ömer Hayyam’ın Kiyameti.*

Selçukluların devr-i saltanatında Türkistan ve İran’ın incelendiği bu bölüm Gazalî (1058-1111) ve onun fikir dünyası etrafında şekillenmiştir. Bilindiği üzere İslam düşüncesini derinden etkileyen bu zat eskilerin deyimleriyle; telif ve tasnif vadisine ayak bastığı zaman felsefe ve Yunani bilgileri ret ve kabul mülahazasıyla gözden geçirmiş, Farabî ve İbn Sina gibi Maveraünnehr fakihlerini tekfir etmiş ve geniş bir muhabbet muhiti tesisine muvaffak olmuştu¹³. Gazalî’nin evvelce yaşayan ve İslam medeniyetinin şerefi olarak görülen filozoflara saldırdığı ve aklı tahfif ettiği bir gerçektir. Kurduğu medreselerde felsefeyi yasaklayan Nizamülmülk’ün himayesi ile Selçuklu Devleti’nin desteğini sağlayan Gazalî ayrıca halife tarafından İsmailileri ret ve iptal etmeye memur edilmişti.

S. Frederick Starr’a göre: “*Gazalî bizzat bilimin kuşkuculuğa ve ateizme götüren bir akalcılık tarzını beslediğini savunmaktaydı. Ne akıl ne de mantık insanlığınunun asıl amaçlarına hizmet etmemekteydi. Bilimsel*

12 1930 yılında Kıvameddin Burslan tarafından Türkçeye çevrilen bu eser 2015 yılında Türk Tarih Kurumu yayımları arasında neşredilmiştir. bk. Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, *Tahkîku mâ li’-Hind-Birûnî’nin Gözüyle Hindistan*, çev. Kıvameddin Burslan, Yay. Haz. Ali İhsan Yitik, Ankara 2015. Bu eserin dünyadaki en iyi neşirlerinden biri de ilmi bir heyet tarafından pek tüz bir surette notlandırılan Rusça tercümesidir. bk. Abu Reyhan Biruni, *İndia*, İzd. A. B. Halidov, Yu. N. Zavadovskiy, V. G. Erman, Moskova 1995.

13 Kasım Kufrahi, “Gazzâlî”, *İA*, C 4, s. 748-760.

ve felsefî arayışın tamamı Gazalî'ye göre içi boş bir aldatmacadan ibaretti... Mistik yol ise, aksine, idrakin üstün bir şeklini temsil etmekteydi. Niyeti ne olursa olsun, Gazalî'nin yazdıkları İslam adına akılcılığı ve aydınlanmayı savunanları susturmak isteyen herkese gayet etkili bir entelektüel araç vermişti" (s. 479). Bununla birlikte, Gazalî aklın kifayetsizliğini ileri sürdüğü ve onun yerine bir tasavvuf terimi olan mükâşefeyi yani akıl ve duygular yoluyla erişilmesi mümkün olmayan maddî, manevî ve ilahî bilgileri kalp gözüyle keşfetmeyi ikame etmek istediği zamanlarda bile, yine bu hususta akli delilleri ileri sürmekten bir türlü kurtulamamıştı. Ayrıca onun dine karşı cüretkâr bir tavır takındığını ileri süren âlimler de mevcuttur. Hülâsa, yukarıda da ifade edildiği gibi, filozofları dine bakışları ve bazı öğretileri yüzünden İslam'a aykırı bulan hatta onları kâfir gibi görenlerin başında Gazalî geliyordu. "Ancak aynı Gazalî'nin kendisi de İslam'ı tasavvuf olarak, mükâşefe ve aşk olarak anlama tarzından dolayı başkaları tarafından benzeri eleştirilere uğramıştı"¹⁴.

Siyasete dair bilgileri münzel kitaplardaki hikmetler ile seleften nakledilen tecrübî hükümlere müstenit olsa da, yaşadığı devirdeki siyâsî ve ilmî mahfillere damgasını vurmayı başarmış ve son derece etkili olmuştu. Müellifin deyişiyle; "Gazalî'den sonra ucu açık ilmi sorgulama ve sınır tanımayan felsefe İslam dünyasında kendisine yer bulamayacaktı" (525-526).

Bölüm 13: Moğol Asrı (s. 543-591). Alt Başlıklar: *İktidara Gelen Kibir: Harezmi'nin Şahları-Harezmi İktidarında Zühri Dünyası-Tasavvuf Rönesansı-Felaketi Çağırma-Moğol İntikamı-Pekin'de Pekişme-Moğol Çin'inde Orta Asya Kültürü-Moğol İran'ında Orta Asya Kültürü-Muhteşem Geleneğin Kısa Süreliğine Canlanması: Nasirüddin Tusî-Orta Asya'nın Mahvoluşu-Moğol Orta Asyası-Moğol Boyunduruğu Altında Kültür-Devletin Ötesinde Kültür: Folklor ve Din-Karanlık Dönemin Bilançosu.*

Cengiz Han'ın zuhuru ve müteakiben Türkistan'ın Moğol idaresine girmeye başladığı zamanlarda tasavvuf Türkler arasında yaygınlık kazandı. Zira İslam'ın bu mistik yorumu konargöçerlerin ferdiyetçiliği, Gök Tanrı inancı ve Şamanistik ritüelleriyle uyuşmaktaydı. Arayış içindeki pek çok insan bilimin, örgütlü devletin ya da dinin sunduklarını istemiyordu. Ancak bu konargöçerlerin müşterek sıkıntısı daha çok iktisadî ve dinî idi. Diğer taraftan, muazzam fetihler yapılmış ancak güç tek merkezde toplanamamış ve bu durum Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu'nun çözülmesine ve halef devletlerin türemesine sebebiyet vermişti. Müellife göre; Moğollardan kaçan Türkistanlı âlimler memleketlerine dönememiş ve gerçekleşen beyin göçü bölgenin kültürel ve entelektüel liderliğini elinden almıştı.

Moğol tazyiki altında kalan insanların tasavvufta kendilerini bulma arayışları büyük ölçüde entelektüel hayatın bastırılmasına ve zorunlu olarak inzivaya çekilmelerine neden olmuştu. Yazarm deyişiyle: "Musikisinin ve edebiyatının bütün güzelliğine rağmen tasavvuf mantığının, matematiğinin, bilimin, felsefenin ve ilahiyat da dâhil olmak üzere akılcı arayışın düşmanıydı" (s. 590).

Moğolların Türkistan'daki entelektüel hayatı, kent ekonomisini ve kültür hayatını sekteye uğrattığı yadsınamaz bir gerçektir. Ancak zikredilen çöküş Moğol istilasından çok önce başlamıştı. Hâl böyle iken, Moğolların kültürel yıkım sürecini hızlandırıp tamamladıkları söylenebilir fakat bu yıkımın başlatıcıları oldukları iddia edilemez. Nitekim kısmen yazarm kendisi de dâhil olmak üzere, Cengiz soylu devletlerin Asya ile Avrupa arasında kültürel bir köprü vazifesi gördükleri hakikati konuyu etüt eden pek çok âlim tarafından ispat edilmiştir.

14 Ahmet Arslan, *age.*, s. VIII.

Bölüm 14: *Timurlenk ve Halefleri* (s. 593-633). Alt Başlıklar: *Kudretin Mimarisi-Timur Sonrası Dönem: Barış ve Ticaret-Timur'un Torunları Döneminde Kültür-Uluğ Bey: Saraylı Bir Bilim Adamı-Nevâî: Şair ve Patron-Zarafet Asrının Sonu-Timur'un Üvey Evlatları: Babürlüler, Safevîler ve Osmanlılar-Basılmamış Söz-Varisler ve Kayıp Bir Miras.*

Kendisinden önceki büyük cihangirlerin izinden giden Timur Türkistan'dan Hindistan'a, Kafkas ötesinden Anadolu ve Suriye'ye varıncaya kadar büyük seferler düzenleyerek muazzam bir imparatorluk kurmuş ve özellikle Semerkant'ta geniş çaplı imar faaliyetlerine girişmişti. Ancak Timur ve halefleri zamanında Türkistan'ın iktisadî vaziyeti iyice bozuldu. Coğrafi keşifler ve okyanus devrimiyle birlikte Asya ile Avrupa kıtaları arasındaki deniz bağlantısı ciddi bir ivme kazandı. Yazar'a göre; Türkistan'ın istikbalde Rusya ile İngiltere tarafından sömürülmesi için gerekli zemin de bu surette hazırlandı. Müellif, Timur devrindeki askerî başarıların ilmi ve felsefi derinlikten mahrum olduğunu ileri sürmüştü de Uluğ Bey'i müstesna bir şahsiyet olarak ele almıştır. Öte yandan, oldukça iddialı bir yaklaşımla Osmanlıları, Babürlüleri ve Safevîleri Timurluların ardılları addetmiştir. Her üçünün de bilim ve felsefede bir ekol oluşturamadıklarını belirten yazar şöyle bir sonuca ulaşmıştır: “*Timur sonrası dönemin bu üç imparatorluğu Gazalî'nin on ikinci asrda ileri sürdüğü ve o dönemden sonra ana akım İslam üikadının kuralı haline gelen aklın önüne sınır konulmasına karşı çıkmamışlardı*” (s. 631).

Bölüm 15: *Retrospektif: İstiridy ile Kumun Hikâyesi* (s. 635-659). Alt Başlıklar: *Neden Oldu?-İstiridyenin İçindeki Kum-Ne Oldu?-Bazı Çevresel Varsayımlar-Moğol Kozunu Oynamak-Kötü Adam Vasco Da Gama-Zengin Hamiler Kesenin Ağzını Kapatmışlar mıydı?-Hükümdarların İhsan-Şu Düşünmeyen Türkler-Müslüman Müslümana Karşı-Karanlık Deha: Gazalî-Ölümcül Zamanlama-İzaha Lüzum Var mı?*

Son bölümde genel bir değerlendirme yapan müellif, Türkistan'daki entelektüel coşkunun ve aydınlanma çağının görmezden gelinemeyeceğini belirtir. Kitabının neredeyse tamamında “yitik aydınlanma” olarak nitelediği olgunun sebeplerini irdeleyip ulaştığı sonucu şu sözlerle ifade eder: “*Bu kısa inceleme bile Orta Asya'daki entelektüel canlılığın yok oluşu hakkındaki en fazla kullanılan açıklamaların su götürür olduğunu göstermeye yeterlidir. Ne çevresel değişim, ne Moğol tahribatı, ne Asya'ya giden deniz güzergâhlarının sık kullanılmasına başlanması, ne himayenin azalması, ne imparatorlukların düşüşü, ne de düşünceye daha az önem verdikleri iddia edilen Türk göçebe kültürlerin gelişi Orta Asya'daki bilimsel ve felsefi hayatın nicelik ve nitelik olarak yaşadığı çöküşü açıklamaktadır. Dolayısıyla başka sebepler aramak gerekir*” (s. 651).

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde S. Frederick Starr'ın Türkistan tarihini siyaset, ilim, felsefe, din, tasavvuf, sanat ve mimarî ile harmanlayarak ilgi çekici bir kitap telif ettiğini ve İslam dinî ile Türkistan arasındaki bağları fevkalâde tesirli bir surette gözler önüne serdiğini söylemek mümkündür. İsenbike Togan'ın deyimiyle: “*Bu eser iddialı ve tutkulu bir teşebbüstür. Türkistan'ın İslam öncesi ve İslamî dönemlerini tek kitapta anlatmaya çok az insan cesaret etmiştir*”¹⁵.

Kitabın tercümesi başarılı olmakla birlikte özellikle terminolojiye vukûfiyet ile ilgili bazı sıkıntılar göze çarpmaktadır. Bundan başka, eserde çok sayıda Arapça isim geçmektedir. Fakat ne yazık ki, Arap lisanına has şemsi-kamerî harf ayırımına dikkat edilmemiştir. Yine

15 İsenbike Togan, agm., s. 112.

Rusça isimlerin yazımında İngiliz transkripsiyon sistemi olduğu gibi kabul edilmiş ve bunların Türk diline aktarımı yapılamamıştır. Bu hususlarla ilgili tespit edebildiğimiz bazı noksanlıkları hazırlamış olduğumuz doğru-yanlış cetvelinde sunuyoruz.

Doğru-Yanlış Cetveli

Sıra	Yanlış	Doğru	Sayfa
6	Muscovy	Moskova Knezliği	33
7	Lobachevski	Lobaçevskiy (Лобачевский)	51
8	Zarafşan	Zerefşan	84
9	Canton	Kanton	92
10	Punjab	Pencap	101
11	Vasilii	Vasilii (Василий)	109
12	Çeç	Çaç/Şaş	115
13	Asok	Aşoka	117
14	Bayezid Bestanî	Bâyezîd-i Bistânî	153
15	Bermekler	Bermekiler	175
16	Maveraünnehir	Maveraünnehr	186
17	Dehistan	Dihistan	240
18	Faryab	Farab	253
19	el-Seâlibî	es-Seâlibî	316
20	el-Sicistânî	es-Sicistânî	318
21	el-Nâtîlî	en-Nâtîlî	332
22	el-Sehlî	es-Sehlî	362
23	el-Zemaşerî	ez-Zemaşerî	364
24	Uzkend	Özkend	394
25	el-Siczî	es-Siczî	469
26	el-Sülemî	es-Sülemî	513
27	el-Zencanî	ez-Zencanî	527
28	Karahıtay	Karahıtay	534
29	Katavan	Katvan	534
30	Hatem'ül-şuara	Hatemü'ş-şuara	551
31	Olçayto	Olçaytu	565
32	Chokan Chingisovich Valikhanov	Çokan Çingizoviç Valihanov (Чокан ЧИНГИЗОВИЧ ВАЛИХАНОВ)	584
33	Goharşad	Gevherşâd	603
34	Issık Kul Gölü	Issık Göl	609
35	Babür (1488-1530)	Babür (1483-1530)	620

Kitabın orijinalinde yani İngilizce neşrinde *sonnot* (endnote) usûlünün kullanıldığını ve bibliyografyanın verilmediğini belirtmiştik. Ancak müellifin istifa ettiği kaynakların ve tetkik eserlerin toplu halde görülememesi ciddi bir eksiklik. Her ne kadar orijinal neşrinde bulunmasa da Türkçe çeviri yayına hazırlanırken bu noksanlık giderilebilirdi. Böylece büyük zahmetlerle dilimize kazandırılan bu değerli eser ikmal ve itmam edilmiş olurdu. Kaldı ki, müellifin kullandığı çok sayıdaki Rusça eserin künyeleri dipnotlarda yanlış yazılmıştır. Bunlar düzeltilmeli ve kitapların başlıkları da çevrilmeli idi. Velhasıl-ı kelam, küçük kusurlarına rağmen bu kıymetli kitabı Türkçeye kazandıran yayınevine ve emeği geçenlere teşekkür ederken, sonraki baskılar için örnek teşkil etmesi açısından kaynakçanın nasıl olması gerektiğine dair beş adet eserin künyesini ilgililere sunuyoruz.

Mevcut

1. A. Dzhililov, *Iz istorii kulturnoi zhizni predkov tadzhiksgogo naroda i tadzhikov v rannem srednevekovye*, Duşanbe 1973.
2. K. M. Baipakov, *Srednevekovye goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti*, Almatı 1998.
3. L. A. Borovkova, *Tsarstva Zapadnogo Kraia*, Moskova 2001.
4. B. V. Tsinzerling, *Oroshenie na Amudare*, Moskova 1927.
5. O. M. Chunakova, *Manikheiskie rukopisi iz Vostochnogo Turkestana: srednepersidskie i parfjanskiye frangmenty*, Moskova 2011.

Olması Gereken

1. A. Calilov, *Íz istorii kulturnoy jizni predkov tacikskogo naroda i tacikov v rannem srednevekovye*, Duşanbe 1973. [A. Джалилов, *Из истории культурной жизни предков таджикского народа и таджиков в раннем средневековье*, Душанбе 1973 = A. Calilov, *Erken Ortaçağ'da Taciklerin ve Tacik Halkının Atalarının Kültür Hayatından*, Duşanbe 1973].
2. K. M. Baupakov, *Srednevekovye goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom puti*, Almatı 1998. [K. M. Байпаков, *Средневековые города Казахстана на Великом Шёлковом пути*, Алматы 1998 = K. M. Baupakov, *Büyük İpek Yolu Güzergâhında Ortaçağ Kazak Şehirleri*, Almatı 1998].
3. L. A. Borovkova, *Tsarstva "Zapadnogo Kraia"*, Moskova 2001. [Л. А. Боровкова, *Царства "западного края"*, Москва 2001 = L. A. Borovkova, *Batı Ülkesi Krallığı*, Moskova 2001].
4. V. V. Tsinzerling, *Oroşenie na Amudarye*, Moskova 1927. [В. В. Цинзерлинг, *Орошение на Амударье*, Москва 1927 = V. V. Tsinzerling, *Amuderya'da Sulama*, Moskova 1927].
5. O. M. Çunakova, *Maniheyskiye rukopisi iz Vostochnogo Turkestana: srednepersidskiye i parfjanskiye frangmenti*, Moskova 2011. [О. М. Чунакова, *Манихейские рукописи из Восточного Туркестана: среднеперсидские и парфянские фрагменты*, Москва 2011 = O. M. Çunakova, *Doğu Türkistan'ın Maniheist Elyazmaları: Orta Farsça ve Parça Fragmanlar*, Moskova 2011]

Doç. Dr. Serkan ACAR
Ege Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü